

Fontannikud enamlaste võitlussalga lõhestajaina

Aarne Ruben

Selles artiklis on vaatluse all lõhe Eesti kommunistide vahel, mille tekke-aeg ulatub juba I maailmasõja eelsetesse sündmustesse. Lõhe halvendas liikumise juhtide omavahelisi suhteid, raskendas põrandaalust võitlust vabariigi vastu ja seega enamlaste kavatsetud maailmarevolutsiooni-ürituse läbiviimist ning viis lõppkokkuvõttes paradoksaalsel kombel peaaegu kõigi asjaosaliste hävitamiseni peamiselt 1937. aastal. Erinevalt varem kirjutatud autorite käsitlustest pole siinse kirjutise põhirõhk aga mitte kommunistide intriigidel Leningradis ja Moskvast, vaid konspiraatiivses elus, reaalses võitluses Eesti Vabariigi vastu.

Põrandaaluste kommunistide heitlust Eesti kaitsepolitseiga iseloomustab palju saladusi. Pöördelised hetked, nagu tulevahetus kommunistidega Tallinnas Jaama tänaval, Viktor Kingissepa äraandmine ja kättesaamine, Saku Võisilma talu salatrükikoja tabamine 1920. aastal, tulevahetus Kreuksiga ja tema tapmine – kõik need on leidnud oma koha rahva ajaloolises mälus. 2010. aastal ilmunud Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu „Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924“ ja Olaf Kuuli „Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest 1919–1938“ ning 2014. aastal ilmunud Jaak Valge „Punased I“ on avanud ajastu põhilisi probleeme.¹

On oluline analüüsida Eestimaa Kommunistliku Partei (edaspidi EKP) Venemaa büroo fondis leiduvat kirjavahetust.² Selles kirjavahetuses

¹ Reigo Rosenthal ja Marko Tamming, *Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924* (Tallinn: SE & JS, 2010); Olaf Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938* (Tallinn: O. Kuuli, 2010); Jaak Valge, *Punased I* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv, 2014).

² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 1922, Riigiarhiiv (edaspidi RA) ERAF 24.1.212.

sisalduvale tuleb alljärgnevalt lisada ajalooline kontekst, sest senised käsitlused pole piisavalt tegelnud nn fontannikute³ suhtumisega EKP tegevusse Eestimaal. Nii ei mainita Rosenthali ja Tammingu ülipõhjaliikus monograafias kordagi näiteks Peeter Petersoni, kes oli Petrogradist saadetud lepitajana/ärakuulajana Eestisse EKP III kongressile septembris 1922 (vt allpool). Kuna Peterson Eesti eriteenistustele vahele ei jäänud, polnud temast ka asja viibimaks nende ja põrandaaluste kommunistide võitlusväljal.

Vastuolud Eesti kommunistide vahel olid esmajoones taktikalist laadi: lahendati küsimust, kuidas panna Eestis maksma nõukogude võim. Pärast 1. detsembri putsikatset oli Jaan Anveltil ette näidata, et tema vähemalt on organiseerinud ja tegutsenud, kuid Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi VK(b)P) Eesti osakonna pooldajad ei soovinud niipea punaseid lippe Eestis näha, kui seal pole jõudu, mis selle lipu riiklikuks teeks.⁴ Alma Vaarmani arvates oli Kingissepa ja Anvelti vastasrinna seisukoht: „Ega me lollid ole, et oma elusid Eestisse andma läheme, me lähme Eestisse siis, kui seal punased lipud lehivad!“⁵

Fontannikute ja põrandaaluste vastasseis andis NKVD-le põhjuse fabritseerida sellest 1936. aastal „Eesti asi“. Seltsimehed olid NKVD uurijate arvates juba 1919. aastast saadik pidanud parteis lubamatut fraktsioonilist võitlust. Ühel pool olid Jakob Palvadre, Voldemar Võõlmanni, Peeter Petersoni, Aleksander Riksi, Jaan Ikmelti ja Jaan Kambergi mehed,⁶ kes leidsid, et VK(b)P-l peab olema lihtsalt Eesti osakond ja iseseisvat Eestimaa Kommunistlikku Parteid ei ole tarviski, liiatigi pole Eesti töörahvas iseseisvaks võimuvõtmiseks veel küps. 1924. aasta mässukatset pidasid need nn fontannikud lubamatuks ja blankistlikuks rumalate vandenõulaste hetketujuks, millel ei olnud sidet töötava

³ Fontannikuteks nimetati edaspidi VK(b)P Eesti osakondade keskkomitee liikmeid nende büroo ruumide asukoha järgi Petrogradis Fontanka tn 27. (*Toim.*)

⁴ J. Saar, *Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: osawõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel* (Tallinn: Valvur, 1925).

⁵ Alma Vaarman, *Vennad Kreuksid ja nende aeg* (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), 169.

⁶ Kellegi kiri Hans Särele (aastast 1921) annab sellise fontannikute nimekirja: Grossmann, Reimets, Nirk, Teiter, mõlemad Prommid, Jakobson, Pintsels, Wölmann, Klaus, Peterson, Frischmann, Mõflik, Kiilaspea, Mägi, Palvadre, Koni, Isok, RA ERAF 24.1.164, 88v.

rahva hulka. Fontannikud leidsid näiteks, et Jaan Anvelt vihkab eesti töörahvast.⁷ Osa sallimatusest Anvelti vastu tekkis sõjasündmuses, kirjutab toosama Tallinna endine enamlik linnapea Voldemar Võõlmann oma 1929. aastal ilmunud brošüüris „Anvelt ja teised EKP jõud“: „[23. veebruaril 1918] Anvelt hüüdis „Päästke end, kes aga saab!“ ja varjas end sõjalaeval juba siis, kui mitte ühtegi sakslast veel Reveli rajoonis polnud.“⁸

Teine, juba mainitud konfliktipool, iseseisvalt tegutsenud põrandalused, koosnes niisugustest meestest nagu Viktor Kingissepp, Jaan Anvelt, Richard Vennikas, Rudolf Vakmann, Hans Pöögelmann, Martin Likemets, Otto Rästas jt, kelle jaoks oli tähtsaim eraldi võitlussalk, EKP. Literaat Pöögelmann oli nende hulgas küll mees, kes tegelikku võitlust ei pidanud. Partei iseseisvuse nõue johtus eelkõige praktilisest tarbest: valdavalt elasid (või olid püsivalt elanud) need inimesed illegaalselt Eestis ja tundsid hästi kohalikke olusid. Nad poleks saanud siin kedagi agiteerida, niipea kui töölised oleksid avastanud nende seotuse „vene värgiga“. Ehkki kommunistide side Vene raha ja eesmärkidega oli üldiselt teada, omandas kommunism siin teatud populaarsust, kuna oli (Michel Foucault' mõistet kasutades) tüüpiline välistav diskursus, mis oma „söödava“ lihtsuse ja ässitava psühholoogiaga sobis laia avalikkuse sellele osale, kes infot ei valdanud ja seepärast lõpuni ei mõelnud. Enamlus levis perekondade kaupa, mis ühtlasi näitab, et doktriin sisaldas eluõpetusi ja juhiseid, mida polnud sünnis väga avalikult kuulutada. Paradoksaasel kombel olid enamlaste juhtivad kirjutajad, näiteks Hans Pöögelmann, oma kirjutusstiilis vabad saksikutest mõjudest, mida sajandivahetuse „haritud inimese“ kontseptsioon kätkes. Kõige sagedamini kõnelevad enamlaste kirjad mitmesugusest rahast: Eesti markadest, tsaari- ja Nõukogude rubladest, valuutast. Raha oli ammendamatu jutuaine, revolutsioonileegi süütamiseks oli alati tarvis väga palju raha.

⁷ Вольдемар Вельман (Voldemar Vel'man), *Anvel't i drugie rukovodjašcie sily KPĖ (Anvelt ja teised juhivad jõud KKP)* (Moskva, 1929), 1. Voldemar Võõlmanni brošüür arhiivisäilikus Anvelt, Jaan Jaani p, RA ERAF 9461.1.3.

⁸ *Ibid.*, 18.

EKP selle fraktsiooni erilise suunajana tõuseb esile EKP Venemaa büroo⁹ juht Rudolf Vakmann (1894–1937), kelle pseudonüümiks oli Ralf. Jaak Valge on oma uurimuses „Punased I“ kirjutanud, et erinevalt teistest Petrogradis asetsenud Eesti kommunistidest leidis Vakmann, et Eesti proletariaat on võimeline iseseisvalt võimu võtma, toetades seega Kingisepa ja Anvelti poliitikat.¹⁰

Arhiiviallikad on vastukäivad. Näiteks Johannes Mäni¹¹ mälestustes ei ole vähimatki juttu Kreuksi „äraandja“ Aliide Altoni reeturlikust tegevusest. Otse vastupidi, seal kõneldakse parteis korraldatud korjandusest haige Altoni heaks ning midagi teda kompromiteerivat ei mainita.¹² Mänd oli aga EKP Keskkomitee liige, kes saabus siia Venemaalt 1922. aasta aprillis¹³ ja oli järjestikku siin kuni detsembrimässuni. Ta oleks 1927. aastal kindlasti pidanud teadma, et Altoni vihje põhjal juhatati Jaan Kreuks tänavanurgale, kus ta tapeti. Need vastuolud kinnitavad, et meil Kreuksi tapmise asjus ikkagi siiaamaani täielikku selgust ei saa olla.

Taust

Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei oli enamlasteks ja vähemlasteks lõhenenud juba enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. 1917. aastal kasvasid kiiresti enamlaste organisatsioonid Eesti tööstuskeskustes (Tallinnas, Narvas, Sindis ja Kundas). Sel kevadel oli Eestis enamlasi juba 2000. Maal oli nende mõju väike. 1917. aasta sügisel moodustasid enamlasted koos vasakpoolsete esseeridega bloki, millel oli nõukogudes kindel ülekaal. Nõukogudesse ei valitud aga kõigi ühiskonnakihtide esindajaid.

⁹ EKP Venemaa büroo, nimetati ka Välismaa bürooks, oli 1918–1937 Eestimaa Kommunistliku Partei osakond Venemaal, mis hoidis suhteid Kominterni, Nõukogude Venemaa valitsuse ja vennasparteidega.

¹⁰ Valge, 81, 126.

¹¹ Johannes Mänd (1890–1959) oli üks EKP Tallinna vastutavatest organisaatoritest, partei liige alates 1919, vt Rosenthal, Tamming, 560.

¹² Kirjad Meeringile ja teistele, RA ERAF 24.5.4, 22.

¹³ Rosenthal, Tamming, 560, 605.

Venemaa Asutava Kogu valimistel 1917. aasta novembris said enamlased Eestis 40,4% häältest. Võimu haaras Eestimaa Sõjarevolutsioonikomitee Ivan Rabtšinski juhtimisel. Võimul olevad enamlased rakendasid oma poliitiliste vastaste suhtes algusest peale repressioone, mis 1917. aasta detsembrini jäid tagasihoidlikuks, kuid järgnevatel kuudel jooksul kasvasid punaseks terroriks. Enamlased leidsid, et mõisad tuleb mõisnikelt tasuta võõrandada ja muuta ühismajapidamisteks, selle vastu aga seisis Eesti talurahvas. 31. detsembril 1917 lükkas bolševike partei juhtkond tagasi Lenini ettepaneku muuta Eesti ajutiselt iseseisvaks. Eesti Asutava Kogu valimistel 1918. aasta jaanuari lõpul kogusid enamlased 37,3% häältest. Varsti pärast seda aga alustasid Saksa väed pealetungi Eesti- ja Liivimaale ning Maanõukogu vanematekogu otsustas Eesti selle etnilistes piirides kuulutada iseseisvaks vabariigiks. Samal ajal taandusid enamlikud valitsejad Petrogradi. Kui 1918. aasta novembris haaras uuesti võimu Eesti Ajutine valitsus, läks EKP põranda alla.¹⁴

Enamlased Venemaal oli sündmuste ahela üks ots, mille teises otsas seisis Parvusele (Helphandile)¹⁵ usaldatud raha ja Saksa kindralstaabi kaugeleulatuvad käigud Venemaa nõrgestamiseks. Seega oli kommunistlik õõnestustöö Venemaa ääriiikides suure sõja otsene ja paratamatu tagajärg. Enamlased olid sõjas Eesti Vabariigi vastu, nad pidasid selle territooriumil organiseeritud ning relvastatud vastupanu, Eesti Vabariigis kehtis sõjaseadus, mis kaotati eri paigus järk-järgult ajavahemikus 1921–1922. Enamlaste lugu oli sõja lugu.

Hea pildi Eesti elanike poliitilistest eelistustest andsid Eesti Asutava Kogu uued valimised 5.–7. aprillini 1919. Kommunistid kutsusid üles

¹⁴ Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999), 10–19.

¹⁵ Alexander Helphand (1867–1924), pseudonüüm Parvus (lad k väike), oli Saksa revolutsionäär, Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei aktivist. Alustas revolutsioonilist tegevust 19-aastaselt, sattudes nii Saksa kui ka Vene salapolitsei huviväärri. Kirjutas ajalehes Iskra ja propageeris kestva revolutsiooni ideed. 1915. aastal käis ta Saksamaa Türgi suursaadikule välja 20-leheküljelise plaani „Laiahaardeliste poliitiliste streikide ettevalmistamine Venemaal“. Poolteise aasta jooksul kuni Lenini jõudmiseni Venemaale toetas Parvuse pank bolševikke 25 600 Šveitsi frangiga. Plaan saata Lenin 1917. aastal ühes 30 kaasvõitlejaga plommitud vagunis läbi Saksamaa ja üle Läänemere Venemaale Saksa sotsialisti Fritz Platteni juhtimisel oli Parvuse välja töötatud.

valimisi boikoteerima, kuid see üleskutse ei leidnud märkimisväärset toetust. Rahva enamuse poolehoid kuulus nüüd, Vabadussõja tingimustes, juba Eesti Sotsiaaldemokraatlikule Tööliste Parteile.¹⁶ Enamlik kihutustöö hoogustus tegelikult kohe pärast Vabadussõjas Tartu rahulepingu sõlmimist. 14.–15. jaanuaril 1921 oli sadakond enamlikku tegelast Leedu kaitsepolitsei hinnangul Kaunases väljaastumise äärel. Nende juurest leiti 15 puuda (üle 200 kg) dünamiiti ja kihutuskirjandust. Tegu oli enamasti valgevenelastega, kes soovinud vangi võtta Leedu valitsuse liikmeid.¹⁷ Kääriva kodusõja ja peatselt algava Kroonlinna mässu tingimustes ei klappinud Kominterni plaanid eri maades stiihiliselt puhkenud töörahva mässukatsetega, mida oli mõjutanud bolševism. Pealegi oli Nõukogude riiki 1921. aasta kevadeks haaranud näljahäda.

Juba 1921. aasta talveks muutus õhkkond enamliku Venemaa ja selle ääriiriikide vahel järjest pinevamaks. Vene NFSV koondas Eesti ja Läti piirile 60 000–70 000 jala- ja 10 000 ratsaväelast (sh Kubani 2. ja 5. ratsaväediviis) ehk 40% sellest, mis oli viidud Poola piirile.¹⁸ 2. veebruaril 1921 teatas Vaba Maa Uusi Suomile viidates Kontrrrevolutsiooni ja Sabotaazi Vastu Võitlemise Ülevenemaalise Erakorralise Komisjoni (tšekaa) esimehe Feliks Dzeržinski määrusest selgitada välja „tähtsad isikud ääriiriikide valitsustes ja tähtsatel kohtadel“, et „nende sugulaste läbi pantvangide arvu suurendada“.¹⁹ Lisaks käskinud tšekaa ülem asuda terroriaktidele, salakuulamisele ja äraostmistele. 15. veebruaril 1921 arreteeriti Tallinnas kümme kommunisti-vabrikuvanemat. 1921. aasta

¹⁶ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid*, 19–20.

¹⁷ „Enamlise riigipöörde katse Leedumaal,“ *Vaba Maa*, 21. jaanuar 1921, 1.

¹⁸ *Vaba Maa*, 23. jaanuar 1921, 3, refereeritud ajalehest Poslednie Novosti. Siiski on siin ebatäpselt refereeritud või olid luureandmed valed: 5. Kubani ratsaväediviis võitles 1921. aastal Baikali ääres hoopis Ungern-Sternbergi jõududega. Vt Vladislav Kardašov (Владислав Кардашов), *Rokossovskij (Рокоссовский)* (Moskva: Molodaja Gvardija (Молодая Гвардия), 1980), <http://militera.lib.ru/bio/kardashov/05.html>, 4. jaanuar 2017. 2. Kubani ratsaväediviisina peeti aga tõenäoliselt silmas 1920. aasta augustis formeeritud diviisi, mis 1920. aasta detsembris reorganiseeriti üksikuks Kubani ratsaväebrigaadiks ja võitles 1920. aasta novembris Valgevenes Bulak-Balahhovitši vägede vastu. Vt 10-я Кубанская кавалерийская дивизия, <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 4. jaanuar 2017.

¹⁹ „Uued teated enamlaste terrorikavatsustest Wene naaberriikides,“ *Vaba Maa*, 2. veebruar 1921, 3.

17. augusti Hufvudstadsbladet teatas suure enamliku salaorganisatsiooni avastamisest Varssavis.²⁰

15. märtsil 1921 ilmus ajalehes Vaba Maa huvitav arutlus „Viktor Kingissepa uus läkitus“, milles muu hulgas teatatakse: „Nii nagu meile edasi jutustatakse, on Viktor Kingissepp viimasel ajal õige raskeid silmapilke pöranda all üle elanud, mis teda on sundinud kindlamat peiduurgast otsima. Praegu on ta kesklinnas ühes sarnases kohas, kuhu politseil on raske juurde pääseda.“²¹ Aprillis 1921 arreteeriti pörandaaluste kuller ja politsei kätte sattusid Kingissepalt Riigikogu kommunistist liikmele Johannes Alliksole saadetud juhised, korraldati läbiotsimisi kommunistlike saadikute korterites ja tööruumides.²²

1. oktoobril 1921 peeti Moskvast VK(b)P Eesti seksioonide konverents. Organiseerimisbüroo viieliikmelisse komisjoni kuulusid keegi Tšelõšev, Georgi Sedov, Martin Kerres, Peeter Peterson ja Nikolai Janson. Ettekandega esines Vakmann ning Izvestija toimetaja Juri Steklov (1873–1941, tegelik nimi Ovši Moissejevitš Nahamkis) manitses Eesti kommuniste omavahel paremini läbi saama.²³ 1922. aasta sügiseks, kui seltsimehed Eestist ja Rudolf Vakmann Petrogradist oma kirju vahetasid, oli Eesti Vabariik stabiliseerunud ja saanud eestlase elu igapäevaseks osaks. Kõik riigivõimu instrumendid olid tõrgeteta käima läinud, samas kui EKP organisatsiooni olid tabanud rohked läbiotsimised ja arreteerimised. Kaitsepolitsei teatas, et 1922. aasta esimesel poolel on Eesti sõjaväkke läinud enamlikest agitaatoritest üks isik kinni võetud. Pärast Viktor Kingissepa tabamist arreteeriti EKP käsuahelast veel 20 isikut, suleti ajaleht Punane Täht ja tööliisspordiselts Spartakus, Kentmanni tänavalt saadi kätte sõjariistade ja laskemoona ladu. Vaba Maa teatas, et kommunistid said kihutustööga taas alustada 1922. aasta juulis, kui hakkas ilmuma ajaleht Meie Hääl. Mõnd agitaatorit, näiteks Eduard Kägu, söimasid töölisel Vaba Maa andmeil ise.²⁴

²⁰ *Hufvudstadsbladet*, 17. august 1921, 3.

²¹ „Wiktor Kingissepa uus läkitus,“ *Vaba Maa*, 15. märts 1921, 3.

²² Valge, 101.

²³ „IV Üleülemine W. K. P. Eesti seksioonide konverents Moskvast, 3. oktoobril 1921 a.,“ *Edasi*, 7. oktoober 1921, 1.

²⁴ „Kommunistlike kihutustöö ülevaade käesoleva aasta esimesel poolel Eestis,“ *Vaba Maa*, 10. oktoober 1922, 3.

Kirjad Vakmannile

Toimik „Kirjad Vakmanile ja teistele“ (EKP põrandaalune – EKP Venemaa büroo Petrogradis, Gorohhovaja 11–6 ning Kominterni Eesti seksioon Leningradis aadressil Fontanka 53 ja Moskvas Tšistõje Prudõ 6) (septembrist detsembrini 1922) sisaldab järgmisi tegelasi.

Ralf (Rudolf Vakmann) sai 25. augustil 1922 Riksilt kirja, milles palutakse „poiss kohe oheliku otsast lahti lasta“. Poisi nimi on Reetpap-Piip.²⁵ Üks Rudolf Vakmanni sidepidajaid oli Linda Salm, tema peatne abikaasa, kellest pool sajandit hiljem kirjutati: „Kord pidi ta Viktor Kingissepa ülesandel „Kuld Lõvi“ võõrastemajast ühe tähtsa paki ära tooma. Ohvitser, kes peenelt rietatud, valge kübara ja kinnastega daamile galantselt ust avas, ei teadnud oletadagi, kellega tegemist.“²⁶ Voldemar Teppich-Kasemetsalgi oli põhjust Ralfi kiita: Vakmann saavat kõikidega läbi, isegi emigrantide massiga, kes Leningradi ilmunud.²⁷ Ralf on suur raamatukoi, teab „Jaak“ oma kõige informatiivsemas kirjas 30. oktoobrist 1922.²⁸ Samas teatab keegi Siiman kirjas seltsimeestele sügisel 1922, et Ralf „on plikasad tagaajades sügelised saanud“.²⁹ Kõigest tuleb välja, et Rudolf Vakmann oli Kingissepale ja eriti Anveltile lojaalne: ta oli VK(b)P Eesti osakonna ja fontannikute vastane, seejuures mitte fanaatiline, vaid argumenteeriv. Vaarman on teda iseloomustanud komplitseeritumalt kui Rästast: „Viib ellu Anveldi ja Pöögelmanni poliitikat.“³⁰

²⁵ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 40.

²⁶ „70 aastat Lenini parteist. Parteiveteran Linda Salm,“ *Õhtuleht*, 18. mai 1977, 2.

²⁷ „Põrandaaluste juhi mälestusi,“ *Päevaleht*, 18. veebruar 1933, 4. Enamlase Voldemar Teppich-Kasemetsa tabas kaitsepolitsei Eestis 1931. aastal. Ta vabastati vanglast tingimusel, et aitab võimudel orienteeruda EKP põrandaaluses maailmas. 1933. aasta veebruaris ilmusid Päevalehes joonealusena „Põrandaaluste juhi mälestusi“. Pihtimused töid Voldemar Teppichile sisse 1500–1600 krooni, millest ilmselt piisas mitmeks aastaks. Neil aastail elas ta valedentiteediga. 1940. aasta novembris arreteeris NKVD Teppichi, ta mõisteti 11. märtsil 1941 surma ja hukati 23. aprillil 1941. (Jüri Ant, „Eessõna. Voldemar Teppich ja tema paljastused,“ *Akadeemia* 9 (2001): 2024–2036). Teppich-Kasemetsa memuaarid avaldati teist korda ajakirjas *Akadeemia* aastail 2001–2002.

²⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 12.

²⁹ *Ibid.*, 70.

³⁰ Vaarman, 168.

Rooni kirjutas Alile „poisist“, kes ei või enam kaua viivitada. Poiss oli seotud trükiklõõse hankimisega.³¹ Neid oli raske üle piiri toimetada ja seetõttu tuli neid saada Eestist. Sama isik saatis Ralfile 23. oktoobril 1922 „keskaegsete röövlite pilte“ (see on grupifoto EKP III kongressist oktoobri lõpus 1922). Ilmselt oli salatrükikoja sisseseade mitmes kohas. Võib-olla kahtlustas EKP Keskkomitee, et kaitsepolitseinikele on üks või kaks sellist lüli teada. Pärast Viktor Kingissepa tabamist oli parteil salakortereid väga vähe. Rooni, Eestis pöranda all viibinud isik, oli kommunistide kirjavahetuses täiesti erandlik tegelane. Ta võis olla mõni kuller, keegi, kes tegeles kirjade edasitoimetamisega, igatahes on ta kellelegi Petrogradist (VK(b)P Eesti osakonnast?) 1922. aasta lõpul teatanud: „Kas sa mäletad seda kellatõmbavat poissi, kelle Jüri välja lõikas. Noh, hoidsin ja hoidsin teist, kuni ta ära katus. Naine oli hullumeelseks läinud ja poisi kogu kellaga pliidi alla pistnud.“ Ta kahetses, et „poiss“ läks kaduma, aga oli tänulik talle saabunud „jõuluvana“ eest. Lisas veel, et talv on külm, lund muudkui tuleb, aga tema tahaks sooja kampsunit.³²

Jaak ütles Ralfile saadetud fotode kohta 30. oktoobril 1922: „Neid tuleb hoida tulekindlas kapis. Mitte kuhugi ei tohi neid laiali anda. Mitte kellelegi. Teie vastutate.“ „Teist Jaaku“ taheti pista Morese kirjas „nina-meeste komandosse“.³³ 11. novembril 1922. aastal Moskvasse Kommunistliku Internatsionaali IV kongressile saabunud (ja piiril kontrollimiseks korraks kinni hoitud) Jaan Kreuksi käekiri sarnaneb mõningal määral „Jaagu“ omaga.³⁴ Jaak paistab olnud tegelenud trükistega, millega sel ajajärgul tegeles endine trükitoõline Otto Rästas. Nii Rästas kui ka Kreuks kuulusid sel ajal EKP Keskkomiteesse³⁵, niisiis võis hoopis Otto Rästas olla Jaak. Jaak nimetas (Kristjan) Looperit „paendlaseks“ ja väitis, et „nähtavasti sokutatakse selliseid valgete poolt teadlikult sisse“, „sarnased olevat ka [vennad] Rebased“.³⁶

³¹ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 8v.

³² *Ibid.*, 1.

³³ *Ibid.*, 72.

³⁴ Vt Kreuks, Jaan Jüri p, RA ERAF 24.2.579b, 2v–3v.

³⁵ Rosenthal, Tamming, 478.

³⁶ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 12–12v.

Pikk Peeter (Peeter Peterson, ka „Genseek“, „kenseek“) – teda mainitakse Jaagu kirjas 30. oktoobrist ja Movsi kirjas 2. novembrist 1922. 25. septembril on ta jõudnud Eestisse EKP III kongressile. Alma Vaarmani teoses on ka selge vihje selle kohta, kuidas Peeter Petersoni kongressil suhtuti: „Peeter Peterson rääkis ajaloost ja võitlustest Eestis 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel. Esitasime talle küsimusi ja meile sai selgeks, et mitte ükski fontannikutest ei soovinud Eestisse põrandaalusele tööle tulla. Sellest oli meile küllalt ja vaidlus kujunes oodatust pikemaks ja ägedamaks. Pikapeale tõmbus P. Peterson tagasi, iseäranis kui J. Kreuks, kes fontannikutes Tööraha Ühtse Väerinna lõhkujaid nägi, seda kongressil avalikult välja ütles ja nõudis, et fontannikud oma võitluse EKP vastu lõpetaksid.“³⁷ Pikk Peeter oli „oma kallitel jalgadel kõmpinud pika maa“ (kui teda ilmselt viidi ühe sidemehe juurest teise juurde).³⁸ Pika Peetriga tuli 1922. aasta 25. septembri paiku üle piiri kaasa Voldemar Võölmann, kes pidi edasi sõitma Riiga, aga ei teinud seda.³⁹ Peeter teadis „parteilike ja valitsus asutuste korraldusi“ isegi paremini kui Ralf.⁴⁰ Petrogradi eesti proletaarlikes ringkondades olid paljud tema vastu.⁴¹

Movs (Mores) kõneleb Petersoni-vastasest rünnakust EKP III kongressil nii: „Üksmeelselt võeti vastu otsus kenseek ja lagedasi flistida, ent – sirget joont pidades.“⁴² Petersoni teguviisist kumas läbi tahe EKP-d ja Fontankat lepitada. Ta hukati 1937. aastal Jakob Palvadre poolehoidjana.

Mores (ka Movs, keegi ortodoksne EKP pooldaja, kes teadis hästi põrandaaluseid olusid Eestis 1922. aasta paiku, võis teoreetiliselt samuti olla Otto Rästas) väitis ka, et Pikk Peeter tõi Eestisse tulles kaasa 2 miljardit (!) seoses ametiühingute streigikassa toetamisega.⁴³ Edasi uuris ta „Alviini mantli“ asja.⁴⁴ (Viktor Kingissepa asukoha paljastaja Johannes Linkhorst oli võtnud vanglasse kaasa mantli, mis kuulunud Alvin

³⁷ Vaarman, 287.

³⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 11.

³⁹ *Ibid.*, 20.

⁴⁰ *Ibid.*, 11.

⁴¹ Kirjad Meeringile ja teistele, 33.

⁴² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 70.

⁴³ *Ibid.*, 20v.

⁴⁴ *Ibid.*, 23v.

Salmile.)⁴⁵ Movs kirjutas Ralfile näiteks 22. augustil 1922, et Riiks, üks järjekindlamaid fontannikuid, paneb edaspidi kogu oma energia käima, et Välismaa bürood maha teha. Seejuures oli temal kõik see loomulik, ta oskas „väga armast lamba nägu teha“.⁴⁶ Movs pidas silmas Fontanka tege- last Aleksander Riiksi.

Hans „Prill“ – nähtavasti Hans Pöögelmann, kes õpetas Petrogradi Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis. Saatis Moresele 681 naelsterlingit ja 40 000 Eesti marka. Neist 10 000 sai „Kuznetsov“. Sellest oli „alt meestele“ teatatud.⁴⁷ Prill tahtis 29. novembril 1922 lisainformat- siooni Juhani „klunkrite suhtes“.⁴⁸ Kuznetsov saatis Eestisse „kahe lapse kannid“, need pandi Lõvi-Rebase kotti, mis omakorda pandi veel suure- masse kotti, kirjutas Kuznetsov oma kirjas mõni lehekülge edasi.⁴⁹

Martinus – Kominterni Eesti seksiooni töötaja Martin Kerres. Ralf oli hoiatanud Rästast „Prilli“ eest: „Nepmanidele tuleb ja peab põrgut tegema, seal aga peab asja nii järjekindlalt ajama, et teatud kohtadele omad mehed saaks ... Meie (minu ja Martinuse) taktika: kui ta meile veel sigadusi teeb, siis jahutame teda vähe, püüame äratada temas meie vastu aukartust. Eks ta katsu siis oma kohta kinni hoida, meie aga hoiame rusi- kat ta pea kohal.“⁵⁰ Partei, mis oli tööliklassi avangard, pidi ka raudset rusikat vaenlase pea kohal hoidma.

Martin Kerres sündis 1. juulil 1895 Pärnumaal Papsveeres. 14-aasta- selt läks ta Kroonlinna merekooli, sõja algul lõpetas ta Ameerikas laeva- mehaanikute kooli, tuli tagasi Venemaale ja hakkas Ohta püssirohuvabri- kus lukksepaks. Revolutsiooni ajal läks enamlaste sekka ja täitis mitmeid ametikohuseid punasel Venemaal. 1921–1922 oli ta Kominterni Eesti seksiooni sekretär Moskvas, 1923. aastal töötas Moskva NKVD-s. Ta oli fontannikute poolel, paljastas büroomehi, saates nende kohta kaebuse EKP konfliktikomisjonile. Kerres oli haritud. „Ta lõpetas Moskva ülikooli

⁴⁵ Vt Linkhorst, Johannes Hansu poeg, RA ERA 1868.1.857.

⁴⁶ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 33.

⁴⁷ „Alt mehed“ olid Ralfi kaastöölised Eestisse saadetava kihutuskirjanduse alal Kommunist-liku Internatsionaali Eesti osakonnast.

⁴⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 19.

⁴⁹ *Ibid.*, 26.

⁵⁰ *Ibid.*, 19.

1923. aasta kevadel. See aga maksis sm. Kerresil elu. Päeval ametis, öhtul ülikoolis, öösel raamatute taga: see murdis lõpulikult tema nõrga tervise. Pääle ülikooli lõpetamist tuli tal asuda tervise-parandusmajasse sanatooriumi, sealt haigemajasse, kus ta suri,“ kirjutab Johannes Käspert järelehüüdes Kerresele 1924. aasta 17. märtsi Edasis.⁵¹

Stepanov kirjutas septembris 1922, et ta on EKP kongressil fontanikute esindaja vastuvõtmisega eesmärgile jõudnud. „Pidin küll varbaid murdma, kuid minul on antud terastervis ja kondid, mis niisuguste lollpeade ees ei murdu ... Kõndisin nii, et ... pikali ei jäänud.“ Edasi küsis Stepanov, kas kolm tema sihverplaati koos viimase Vaba Maa läkitusega on kätte saadud.⁵² Kõigi pörandaaluste läkituste edasisaatmisega oli oht, et need võivad ära kaduda.

Alvin Salm, „Alwiin“ – „paendlane“.⁵³ „Egas nad minust mõnda ilmariigi alus talade õonestajat ei tee, või veel vähem, „tüdrukute röövijat“ instinktiliste koolipapade nina alt,“ iseloomustas ta end kirjas „isand Lutsule“ (1923). Alvin Salm oli või näis sidemetes olevat isikutega, keda revolutsioonilises liikumises sugugi kahtlustada ei või. Kirjas Bartile 5. oktoobrist 1923 palub ta üle 5400 marga toimetada kodanik Martha Runge kätte, kes elab Kasani 7–3 (Kilulinnas). „Need margad on tema ema käest – tütrele.“⁵⁴ On kahtlane, kas toona 21-aastane, hiljem Marta Rungi (1902–1988) nime all tuntuks saanud lauljatar oli teadlik selle pörandaaluse kommunisti kuupalgale alla jääva⁵⁵ summa otstarbest ja kas sel kõigil oligi poliitilist allteksti – eriti kui Alvin ütles enese olevat tüdrukute röövija.

Salmi õde Linda, kes teda puhkuste ajal asendas,⁵⁶ oli ta silmadekskõrvadeks Vakmanni juures, hiljem läks Rudolf Vakmannile mehele ja veel hiljem lahutas. Alvin Salm oli sündinud 1901. aastal, ta oli Vabadussõja ajal olnud pörandaalune tegelane, siis arreteeritud ja Venemaale

⁵¹ Kerres, Martin Hansu p, RA ERAF 24.2.361, 12, 16.

⁵² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 62v.

⁵³ Kirjad Meeringile ja teistele, 15.

⁵⁴ Alvini (Salmi) kirjad, RA ERAF 24.1.252, 19, 40.

⁵⁵ Valge, 117.

⁵⁶ Alvini (Salmi) kirjad, 42.

saadetud. Väga ustava mehena sai temast juba 20-aastaselt VK(b)P Eesti seksiooni sekretär Petrogradis. 1922. aasta suvel, pärast suuri arreteerimisi Eestis saadeti ta Venemaalt Eestisse põrandaalusele tööle. 1937. aastal selgitas NKVD, et August Riismanni kinnivõtmise ajal oli Salm olnud seotud provokaator Mihkalajaga, kelle võrku olevatki langenud Riismann. Veel oli tal olnud sidemeid trotskistide ja zinovjevlastega. 1926. aasta juulis lõpetas ta vanglas elu enesetapuga, kuid Voldemar Teppich-Kasemetsa andmeil kägistati, sest ta olevat soovinud paljastada Eesti kommunistide ninameeste finantsmahhinatsioone.⁵⁷

Vakmannile Petrogradi saadud kirjadest võib mitmeid järeldusi teha. „Minek karussellile“⁵⁸ on minek Eestisse parteikongressile. Mõnikord on põrandaalune kirjutanud Venemaa büroole nii, et kiri on juba kulleri taskus, kuid mees oleks tahtnud veel midagi lisada oma vajaduste kohta (anonüümne isik „sms Särele“, 18. detsembril 1920).⁵⁹ Venemaale läinud ning Gorohhovaja ja Smolnõi ametiasutuste vahel liikunud eestlased ei kiirustanud sugugi oma eesti keelt vene keele vastu vahetama. Esmajoones oli selle põhjus segaste aegade kultuurišokk, aga teisalt ka peaaegu alateadlik vajadus olla omaette, venelaste eest konspireeruda. See sai neile hiljem saatuslikuks. Üle piiri tulevates konspireeritud kirjades oli venekeelsetel tsitaatsõnadel ka veidi ironiline varjund, ühes muu lõõpiva tekstiga.

Teisalt paljastab see riikidevaheline konspiratiivne korrespondents kirjutajate suhtelist haritust. Kõneldakse „Aisopose keelt“, isegi kui nimed ei ole šifreeritud, on kõrvalisel väga raske aru saada asja mõttest. Neil oli vähemalt gümnaasiumiharidus, see tuleb välja keerulisest süntaksist, haritud lauserütmist. Kui põrandaalused kommunistid ja nende piiritagused „velled“ teevad oma kirjades juttu personalipoliitikast, meeskondade komplekteerimisest, siis kasutavad nad viieseid numbrikombinatsioone. Igast sellisest kombinatsioonist on aga ainult üks number tähenduslik, see võib liikuda juhuslikult siia ja sinna. Dešifreeriv isik pidi

⁵⁷ Salm, Alvin Mihkli p, RA ERAF 24.2.2187.

⁵⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 10, 70.

⁵⁹ Liiva kirjavahetus Käspertiga ja teistega Eestimaa küsimuste kohta, 1920, RA ERAF 24.5.2a, 132v.

numbreid vaadates uurima võtit, mis avaldus nii ridades kui ka tulpades. Number võis viidata ka tähtede arvule, kui palju mõni teine number mõnes plokis nihkub (mõneti meenutab see Caesari šifrit).⁶⁰

Põrandaalune töö

Osal keskkomitee liikmetel oli liialt vähe haridust seesuguste kirjade kirjutamiseks. Selline oli näiteks Johannes Mänd, sidepidaja keskkohaga, Jaan Kreuksi viimase teekonna üks peamisi tunnistajaid. Varakult orvuks jäänud, pidi kehviku poeg enese harimise asemel hakkama leiba teenima. Ometi oli just tema varjunimi „Piip“, seega võib just tema olla „kellatõmbava poisi“ üks prototüüpe.⁶¹

Teine järeldus: enne Kingissepa hukkamist pidas Ralfiga (Vakmaniga) ühendust Kingissepp ise.⁶² Ta nõudis artikleid Hans Pöögelmannilt ja muud informatsiooni. „Viktor Kingissepa ajal oli parteieetika veel suhteliselt kõrgel,“ on Voldemar Teppich-Kasemets oma mälestustes öelnud.⁶³ Linkhorsti ja Kingissepa sissekukkumise järel 1.–2. mail 1922 pidi ikkagi jätkama Eesti põrandaalune juht. Nüüd aga ei oldud enam nii rumalad, et oleks kasutatud kirjutaja tegelikke initsiaale (W. K., H. P.). Nüüd jätkasid Jaak ja Mores. Üks isik võis vabalt olla kirjutanud ka mitme varjunime all.

Arhiivandmetest ilmneb „škloka“ (vastastikuse arveteõiendamise) ajalugu 1923. aastal. 10. augustil liikusid kuulujutud Petrogradi eesti haridusmaja klubi juhatus ümbervalimise kohta ja selle kohta, et venelased tahavad seal esimest viiulit mängida. Venelaste spordiringile oli lubatud

⁶⁰ Caesari šifriks nimetatakse lihtsaimat krüpteerimistehnikat, milles šiffer saadakse tähennihke teel, kusjuures tähed on tähestikulises positsioonis. Teadaolevalt šifreeris nii oma salaläkitusi esimesena Julius Caesar (Vt Gaius Suetonius Tranquillus, *Keisrite elulood* (Tallinn: Tänapäev 2009), 42).

⁶¹ *Revolutsiooni lipukandjad, 2. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsioonäärde elust ja tegevusest*, koostaja H. A. Lebbin (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), 77–78.

⁶² Vt V. Kingissepa kirjad; artiklid ja märkmed V. Kingissepa tapmise kohta, RA ERAF 26.1.25.

⁶³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 26. veebruar 1933, 4.

teatud tundidel klubi ruumides harjutamas käia. „Armas Fontanka pesa teab tunnikesel tulnud olema kus büroo-meestele Kingisepa pükste peale anda.“⁶⁴ EKP Välismaa büroo teatis, mis on kokku pandud Johannes Käsperti (1922. aastal oli ta tšekaa Moskva Eesti osakonna juhataja) 1925. aasta ettekande põhjal, räägib grupeerimise tekkimisest EKP-s juba ammu enne revolutsiooni.⁶⁵ Konflikt ilmnis juba aastatel 1912–1914 ajalehes Kiir, kus August Kastra⁶⁶ süüdistas Anveltit provokatsioonis, suutmata seda tõestada. Pärast 1917. aasta veebruarirevolutsiooni valas Kastra õli tulle, arvates, et kui töölised korjandusega oma lehte välja anda ei suuda, siis on ka enamlaste partei kadunud; süüdi on selles Anvelt, kes mehkeldab parempoolsete sotsialistidega ja oli varem eduerakondlane. Kastra lõpetas oma kirja kurjakuulutavalt: „Kui Sina täna – 16. mail 1917. aastal kuni kella wiieni minu juurde wanasse korterisse Suur Balesna N:12 krt 2 ei tule ehk kirja ei saada, siis tean ma, et mu aus soow ka wiimaseks jääb. Kui Sa seda ehk ähwarduseks pead, siis sa eksid raskesti.“⁶⁷

1918. aastal jätkus lugu EKP Keskkomitee Venemaa büroo andmeil uute süüdistustega Anvelti kuritarvitustes sõjalaevadele Tallinnast evakueerimisel. Venemaa Kommunistliku Partei Eesti sektsiooni koosoleku ettekandja Johannes Käsperti andmetel ei tekkinud 1924. aasta detsembriülestõusu ajal väljaastunud proletariaadi ja töölistkvaritalite vahel mingit sidet, selles tuleb süüdistada ainult ülestõusu juhte. Samuti, pärast 1918. aasta veebruaris Tallinnast Saksa vägede eest evakueerimist

⁶⁴ Avaldised ja kirjad töösaamise, „Škloka“ kohta ja muud, RA ERAF 24.1.255, 3.

⁶⁵ Teatis grupeeringute tekkimisest Eestimaa Kommunistlikus Parteis, 1925, RA ERAF 24.1.348, 3–7.

⁶⁶ August Kastra (1878–1941) oli eesti ajakirjanik, kes liitus 1904. aastal Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Tartu organisatsiooniga. Ta asus toimetama Tallinnas ilmunud ametiühingute ajakirja Trud, 1911. aastal asus ta aga ajalehe Tallinna Teataja kaastööliseks. Seal töötas ta hilisema riigivanema Konstantin Pätsi alluvuses. 1917. aastal visati Kastra konflikti pärast Anveltiga enamlaste parteist välja. Pärast Moskvasse põgenemist oli ta 1918–1920 paberitööstuse peavalitsuse juht ja kuulus 1919. aastal Rahvakomissaride Nõukogu erikomisjoni, mis tegeles tsariaegsete pangaarhiivide ja väärtpaberite hävitamisega. Ta töötas paberitööstuses 1928. aastani, kui tema tegevuses avastati suuri puudujääke. Seejärel oli ta agitaator Moskva Proletarski linnarajooni partei-algorganisatsioonis. Suri 1941. aastal Arhangelski oblastis Soroki vangilaagris, olles mõistetud süüdi kontrrevolutsioonilisse terroristlikku organisatsiooni kuulumise eest.

⁶⁷ J. Anvelt, H. Pöögelmanni ja O. Rästase kirjad, 1921, RA ERAF 6495.1.78, 9.

taotles väike osa Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu vasakesseeridest ja vasakkommunistidest liikmeid olukorra selgitamiseks Lenini juures vastuvõttu, kuid seda neile ei võimaldatud. Kastrat toetanud Vöölmann visati parteist välja, ehkki selle koosoleku protokollis kuhugi ei saadetud. Ta siirdus „vene tööle“. Kuid 1919. aasta märtsis ja aprillis naasid üle rindejoone Eestisse mitmed seltsimehed, nende hulgas sõjaväelane Jakob Palvadre, kes ei saanud läbi Kingissepaga. Ka Palvadre aitas kaasa EKP-vastase grupeeringu loomisele, samuti ilmenud grupeeringu olemasolu VK(b)P Eesti sektsiooni konverentsil 1919. aasta aprillis. Mai lõpus aga teatas sama grupp Eesti sektsiooni koosolekul, et põrandaalune töö valges Eestis tuleb lõpetada. Septembris, kui ametiühingute kongressi delegaadid tulid Irboska lähedal üle rindejoone Venemaale,⁶⁸ teatanud keegi Käsperti järgi, et Jaan Ikmelt oli talle ülesandeks teinud tappa revolvrilasuga Anvelt ja Pöögelmann. Samuti hoidnud viimased kaks kuni 1920. aasta sügiseni kõigist Estsektsiooni koosolekutest kõrvale, kuni adusid, et neid süüdistatakse arukaotuses ning hullumeelsetes sammudes võimu võtmiseks seal, kus see võimalikki pole. Allikas rõhutab eriliselt eestlaste fraktsioonilisust: kui koosolek toimus Moskvas, siis organiseerisid Ikmelt ja Palvadre vastasrinda Anveltile isegi Omski linna eesti soost delegaatide hulgas. 1921. aastal tuligi kokku erikomisjon, mis koosnes VK(b)P KK, selle keskkontrollikomisjoni ja Kominterni esindajatest, see likvideeriski näiliselt tüli Anvelti-Pöögelmanni ja Palvadre-Ikmelti-Kastra tiiva vahel.⁶⁹ Enne seda aga kirjutas Anvelt lähimatele kaasvõitlejatele, et komisjon tuleb kokku ja võtab Fontanka omad vastutusele.⁷⁰

Anvelti tapmise ähvardusest kirjutas 24. juulil 1923 ka partei lihtliige Peeter Maurer: „Selm.⁷¹ Piip rääkis, et tal on selm. Lints rääkinud, et kui viimane olnud ühes kortres selm. Pastakuga, siis Pastak rääkinud, et kui on kesk büroos konflikti asja arutatud, otsustatud EKP kesk komitee liige selm. Anveldi ära tapa, et sellega konflikti lõpetada.“⁷²

⁶⁸ Vt Reigo Rosenthal, „Kes andis käsu „Irboska veretööks“?“, *Tuna* 2 (2008): 73–78.

⁶⁹ Teatis grupeeringute tekkimisest Eestimaa Kommunistlikus Parteis, 3–7.

⁷⁰ J. Anvelti, H. Pöögelmanni ja O. Rästase kirjad, 8v.

⁷¹ S.o „seltsimees“.

⁷² Peeter Maurer Kominterni Eesti sektsioonile, RA ERAF 24.1.255, 2.

„Omavahelistes arveteõendamistes on fontannikud-palvadrelased ja anveltlasted-büroomehed nii teravasse vastuollu läinud, et valmis on vastaspoolt maapinnalt ära pühkima,“ kirjutab Voldemar Teppich-Kasemets 1933. aastal. „Päris kindlasti räägiti atendaatide korraldamisest tuusade vastu, mõlemalt poolt. Ägedushoos on eriti noored. Ja ainult vene parteikohtu vahelesegamine surus sõjakad pooled pisut raamidesse.“⁷³

Kuid Ikmelti-Palvadre blokk jätkas endiselt laimu EKP vastu: seda parteid ei eksisteerivat, pealegi, eriti pärast detsembriülestõusu, olevat tegu blankistide ja trotskistidega. Käsperti hinnangul oli partei mõju Eesti töölihmastele endine. Lisaks Ikmeltile ja Palvadrele nimetas Käspert oma ettekandes fontannikute juhtideks veel Isakut, Pintselit ja Petersoni. Kõik nad olnud enamasti intelligendid ja keegi peale Petersoni ei kirjutanud ridagi Eesti legaalses töölislehtedes. Peterson käis Eesti kommunistide III kongressil 1922. aastal, kus tegi ettepaneku EKP senine taktika vääraks tunnistada. Aktiiv lükkas selle tagasi. Suhete klaarimiseks moodustatigi 1922. aasta novembris uus komisjon, kuhu kuulusid Eesti osakondade keskbüroo, Venemaa büroo ja EKP Keskkomitee büroo esindajad. Komisjon töötas Kominterni IV kongressi ajal, millega seoses oli Moskvasse tulnud ka EKP Keskkomitee büroo liige Jaan Kreuks. VK(b)P otsese vahelesegamisega löödi Eesti kommunistide hulgas kord majja. Keelati isegi selle mainimine, et Vene ja Eesti kommunistidel võiks olla ühine keskus. See oli vajalik illusiooni tekitamiseks, nagu võiksid revolutsioonileegid üle kogu maailma süttida iseenesest, ilma abistava käeta. Leppimiseks otsustati Petrogradi Eesti parteiliikmete konverentsil 26. mail 1922, et selles linnas ilmuva eestikeelse kommunistliku lehe Edasi toimetuses hakkab edaspidi figureerima ka Hans Pöögelmann („Prill“).⁷⁴ Fontannik Jaan Ikmelt jäi aga edasi VK(b)P Eesti osakondade keskkomitee liikmeks.

Põranda all teostatud operatsioonide kohta on palju informatsiooni ka Otto Rästa raamatus „Põrandaalused“. „Põranda all tehakse sagedasti „vanaeitede jutte“, antakse edasi keelepeksu,“ pajatab Rästas. „Kuni

⁷³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 20. veebruar 1933, 5.

⁷⁴ Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel*, 32–34.

Kingissepa sissekukkumiseni, s.o äraandja Linkhorsti ülestunnistuse ni ei teadnud kaitsepolitsei, kuidas me põranda all töötame ja elame. Sellepärast ei viinud sagedasti isegi vilumatult korraldatud kokkusaamised sissekukkumiseni, sest nuhid ei teadnud meie meetodeid. Peale Linkhorsti igal vastutaval tegelasel oli teada, missugused kokkusaamised tema sidel täna ees seisavad.⁷⁵ Kuidas kulgesid halvasti organiseeritud kokkusaamised, on Alma Vaarman kirjeldanud: „Kas Karl Tiitseni tabamine Tartus oligi juhus? Miks trehvas Jaan Kreuks [oma surmapäeval] Narva maantee söökla järsku nuhkide ülema Palmi? Selle suutis ta siiski enese kallalt „ära eksitada“ Jõe tänav 22 asuva Andrejevite korteri kaudu, kuhu mitmeti pääses. Rudolf Vakmann pääses pärast kohtumist Oskar Seprega lausa imekombel Linda Salmi konspiratiivkorterisse, kes seda „hirmsat tagaajamist ja ööd“ siiani mäletab.⁷⁶ Mart Likemets oli Tallinnas laadaplatsil peaaegu ümber piiratud, aga pääses siiski.⁷⁷ Korteri kaudu kapo eest pääsemine oli võimalik tänu sellele, et kommunistid valisid oma salakorterite asupaikadeks majad, millel olid tähelepandamatud tagauksed. Jaan Anvelt teadis, kuidas ettevaatlikult ja konspiratiivselt metsas toimuvale kongressile läheneda, oli ta ju ise 5.– 6. oktoobrini 1921 juhatanud EKP II kongressi Uku talus Saue lähedal. Sellest ka autentne kirjeldus kommunistide ladviku viibimisest sügiseses Rabakuninga talus romaanis „Linnupriid“. (EKP liikmed läksid rabas paiknevale salakohale hilja õhtul kümne kolmikuna. See seltskond jagunes kolmeks. Üks rühm riskeeris liialt palju ja osutus räpakaks. Teine nägi igas vastutulijas kapot. Kolmas aga jõudis pärale.⁷⁸)

Pidev kahtlustamine mõjus kommunistide tervisele. Aastatel 1921–1922 oli Martin Likemets vastutanud salatrükikoja eest, mis Otto Rästa sõnutsi „oli põranda all nagu mõni iisraelirahva pühim paik, kuhu ainult

⁷⁵ Otto Rästas, *Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961), 106.

⁷⁶ Teppich-Kasemetsa mälestuste järgi sattus Linda Salm hiljem Venemaal hätta, GPU asus teda ähvardama, kuna tema vend Alvin, kes vanglas ära kägistati, oli aus poliitik (*Päevaleht*, 16. veebruar 1933, lk 4).

⁷⁷ Vaarman, 166.

⁷⁸ Eessaare Aadu, *Linnupriid*, Walitud teosed 2 (Leningrad, Moskva: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1935) 256–257.

ülempreester võib minna kord aastas“.⁷⁹ Kingissepa tabamise järel otsustas EKP juhttuumik lasta ustava Martin Likemetsa Venemaale Petrogradi oma tervist parandama. 1924. aasta 1. detsembrist kuni 1925. aasta 11. juulini töötas Likemets Punaarmee staabi luurevalitsuse Pihkva rajooni voliniku käsutuses. 25. juulil 1925 kirjutas „sm Saks“ seltsimeheli tervitusega Piiteri kommunistile Konstantin Petrovile, et Likemets peab kohe ravile minema, sest tal on tekkinud mingisugune maania. Veidi hiljem kanti ka Hans Pöögelmannile ette, et Likemets oli mingis Leningradi hotellis rängalt haigestunud, ta on millegipärast väga vapustatud. Sms S. S. kirjutas augusti lõpus 1925:

„Pea jutustama ühte kurba lugu. Sms. Märt Likemets ligi kuu aega tagasi akkas awaldama tundemärke, mis lubasid oletada, et temal pääajus mitte kõik korras ei ole. Alguse saiwad sellest et temal töös ka weike äpardus oli ja sellest ajast peale tema iseäranis ärewas meeleolus oli ja nii-kui juttu ajamisest selgus, oli temal kindel arwamine, et keegi tahab teda „ärauputada“. Neiks „keegi“ arwas tema Raitchkid, mind ja sm Wakmani. Kaht esimest just selle pärast, et mina just sell ajal Leningradis olin, ja Märti pärastistest sõnadest wõis aru saada, et 7–10. juuni kuu p. mina ja Wakmann selle „tunnise“ plaani kindlasti oleme seadnud ja selle katsetamisele asunud.

Katsusime siis temale kõike moodi selgeks teha, kui väga absurdsed kõik need tema kartused on, ja pealt näha, jäi ka weidi rahulisemaks ja sõitis töö paika O-sse. Kuid paar päewa tagasi tuli siia ja selgus, et mõistus juba õige ägedast ebanormaalne oli. Oli kokku pörkamine R-iga (ja kõik kõige omapäralisemas kujus) ja lõppuks tahtis ära kägistada sms. Saare, keda R-ki „ärapäastis“. Sms. Raitchki korraldusel, GPU, kaudu, tuli ta toimetada aigemajja. Teda kawatseti lähetada Tšernjägowitsa nõdrameelsete majja arstimiseks ja järelwaatamiseks: Черниговицы, 12 v. Pihkvast.⁸⁰ Kui asi on tõsine, siis kawatseb sms. Raitchki teda edasi saata Leningradi, kus arstiabi parem. Kõike kokku võttes on Märtil aigus mida wenekeeles

⁷⁹ Rästas, 116.

⁸⁰ Suvituskoht Tšernjakovitsõ Luuga maantee ääres, 20 km Pihkvast. Alates 1912. aastast asus seal suur vaimuhaigla. Vahetult pärast II maailmasõda viidi haigla üle Valdaisse. Likemets suri 1935. aastal.

мания преследования’ks kutsutakse, kui kaunis terawal kujul. Kui tema peaks paranema, siis on tarwis, et ta mõnda teise paika kehalise töö peale määrataks.

P.S. Märt oli väga kuri, kui leidis, et sõjariistad olid ära warastud, sest tema tahtis kolme peawaenlast tingimata maha lasta.⁸¹

„Kauaaegset Kingissepa paremat kätt, keskkomitee liiget Mart Likemetsa pekseti GPU-s eesti kommunistide-gepeuistide Akseli ja Käsperdi korraldusel. Tulemuseks oli, et Likemets nõdrameelseks jäi ja oma päevi Piiteri 3. hullumajas veedab,“ teadis Voldemar Teppich-Kasemets.⁸² „Mida hullule enam vaja, las istub Seevaldis,“ teatanud Osvald Reesen Likemetsa kohta.⁸³

Lõppjärelused

Ka seni ei ole olnud mingi saladus, et Eesti kommunistid Venemaal olid omavahel päris karmis tülis. Ka seni on olnud teada, et Rudolf Vakmanni ja Otto Rästa kirjavahetus sisaldab üsna tähtsaid andmeid, kusjuures esimene oli Petrogradis ja teine asus Eestis, töötades põranda all. Kommunistide kirjavahetusest ning põranda all vastu võetud otsustest selgub rollijaotus EKP-s: Likemets ja Aleksander Orlov-Saar vastutasid trüklate eest, Kreuksi ülesandeks oli noorsootöö, Männi ja Linkhorsti hooleks keskside, viimasel ka Kommunisti trükkimine. Kingissepa-aegne partei asjaajamine oli hea näide osavast ja oskuslikult läbi mõeldud tegutsemisest, kus iga detail oli paigas. Alamad jõud tegutsesid küll raha pärast, kuid neid ohjasid oma ala tõelised fanaatikud. Lõhestasid fontannikud, kes ise põrandaalust võitlust ei tundnud ja lootsid, et revolutsiooni võitu ei too mitte konkreetseid, vaid abstraktsed jõud.

Sellest artiklist selgub aga, et Vakmannile Eestist saadetud kirjades kajastub ülim konspiratsioon: keerukalt välja töötatud ja kirjanduslikud

⁸¹ Mihhailovi, Petrovi kirjad, kirjad Likemetsa tervisest ja muud, 1925, RA ERAF 24.1.364, 1v-6.

⁸² W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 17. veebruar 1933, 4.

⁸³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 19. veebruar 1933, 6.

šifrid. Tegelased Jaak, Prill, Pikk Peeter, Ralf, Rooni, Mores, Martinus ja Stepanov on kui suure draama osalised. Neist Jaak võib olla Jaan Kreuks, Rudolf Vakmann (Ralf) aga pole sugugi nii hea inimestega suhtleja, nagu Voldemar Teppich-Kasemets teda oma mälestustes kujutas.

Asjaolu, et lõhe Eesti kommunistide seltskonnas tekkis juba 1912. aastal, kui Jaan Anvelt oli alles äsja alustanud oma poliitilist tegevust, viitab sellele, et intelligentide ringkondadest välja kasvanud ja siis veel noored poliitikud ei teadnud, et tulemas on tähtis maailmaajalooline sündmus, 1917. aasta riigipööre, mis muudab kõiki inimsuhteid. 1917.-1918. aastal areenile astunud Jaan Anvelt, August Kastr, Hans Pöögelmann, Viktor Kingissepp, Artur Vallner, Jakob Palvadre, Voldemar Vöölmann ja Nikolai Janson juhendusid paljuski deklaratiivsetest hüüdlausestest. Nende kaheksa isikuga piirdus haritud revolutsiooniline ring, sest nad olid käinud kas Peterburi ülikoolis või Riia vaimulikus seminaris või siis teinud ajalehetööd Eestis või Ameerikas. Neil kõigil puudus proletaarne taust ja töölisklassi võitlusega olid nad tutvunud üldjoontes või raamatute kaudu. Kui Venemaa kindralid oleksid I maailmasõja rinnetel edukamaks osutunud ja sõjaväsimus Venemaal poleks andnud bolševikele kätte nende viimast trumpi, siis oleks ajaloo käik ehk toonud nii fontannikutele kui ka büroomeestele võimalusi teoreetiliselt ja praktiliselt küpsemaks saada. Eesti keelt kõnelevate poliitikategelaste omavaheline nii kompromissitu võitlus demonstreeris aga iidset tarkust: inimese vaenlane ei ole mitte see, kes arvab olulistest asjadest teisiti, vaid see, kes näeb ärritavates nüanssides teisiti.

Lisa. Isikute saatusest, kelle nimed kõlasid mõnede tähtsamate kommunistide protsesside taustal

Paul Malsvell (sünd 1901) oli 1921. aastal kaitsepolitsei Tallinna jaoskonna agent. Oli tegev Viktor Kingissepa kinnipidamisel ja 1924. aasta 1. detsembri sündmustes. Arreteeriti 12. juulil 1940, lasti maha Scheeli krundil (Pirita-Kose) 23. aprillil 1941.

Julius Palm (sünd 1886) oli 1920–1923 kaitsepolitsei teenistuses. Osales Viktor Kingissepa ja tema võitluskaaslaste kinnipidamisel. Arreteeriti 20. juulil 1940 ja lasti maha Scheeli krundil 23. aprillil 1941.

Johan Linkhorst (sünd 1895), endine EKP KK põrandaalune töötaja, kes andis 3. mail 1922 välja Viktor Kingissepa asukoha. Linkhorst (parteilise varjunimega Malm) tegi Kingissepa asukoha teatavaks alles siis, kui arvas, et too on jõudnud oma urkast lahkuda.⁸⁴ Arreteeriti 5. septembril 1940 ja lasti maha Scheeli krundil 23. aprillil 1941.

Nikolai Helk (sünd 1886), kindralmajor, sõjaväe kõrgema kohtu esimees. Arreteeriti 17. septembril 1940, lasti maha Scheeli krundil 14. mail 1941.

Andres Puri (sünd 1880), Tartu esimene miilitsaülem 1918. aastal, teenis 1920–1925 kaitsepolitsei peavalitsuses. Arreteeriti 18. septembril 1940, lasti maha 23. juunil 1941 Tallinnas.⁸⁵

Salme Barlo-Rose (sünd 1899), endine põrandaalune kuller, kes Alma Vaarmani järgi juhatas kaitsepolitsei Jaan Kreuksi jälgedele.⁸⁶ Arreteeriti 24. oktoobril 1940, NKVD sõjatribunal määras 11. märtsil 1941 talle

⁸⁴ Valge, 106.

⁸⁵ „Appendix 2. Individuals sentenced to death and executed in Estonia in 1940–1941 by different war tribunals,“ *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 332–359, vt ka *Eesti Mälu Instituut, Max Jakobsoni komisjon*, <http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/appendixes/332-360.pdf>, 27. detsember 2016. Kaitsepolitseinike ametikohtadest ja saatusest lähemalt: Mai Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (Tallinn: Olion, 2002).

⁸⁶ Vaarman, 305–308.

kümme aastat vangistust § 58-13 järgi („aktiivne võitlus revolutsioonilise liikumise vastu“). Olevat saadetud 1954. aastal invaliididekodusse.⁸⁷

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Eesti Riigiarhiiv ()

- RA ERA 1868 Keskvangla
- RA ERAF 24 EKP Keskkomitee Venemaa büroo
- RA ERAF 25 Kominterni Eesti seksioon Leningradis
- RA ERAF 26 Viktor Kingissepp
- RA ERAF 6495 Kominterni Eesti seksioon Moskvas
- RA ERAF 9461 Anvelt, Jaan – jurist, poliitik, kirjanik

Ajakirjandus

Edasi, Petrograd, 1921

Hufvudstadsbladet, Helsingi, 1921

Päevaleht, Tallinn, 1933

Vaba Maa, Tallinn, 1921, 1922

Õhtuleht, Tallinn, 1977

Kirjandus

Ant, Jüri. „Eessõna. Voldemar Teppich ja tema paljastused,“ *Akadeemia* 9 (2001): 2024–2036.

Eessaare Aadu [Anvelt, Jaan]. *Linnupriid*, Walitud teosed 2. Leningrad, Moskva: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1935.

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006. <http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/appendixes/332-360.pdf>, 27. detsember 2016.

⁸⁷ *Poliitilised arreteerimised Eestis = Political Arrests in Estonia, 1940–1988*, Represseeritud isikute registrid, raamat 2, koostanud Leo Õispuu (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998), 434, http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_raamatud/memento_r_2.pdf, 4. jaanuar 2017.

- Kardašov, Vladislav (Кардашов, Владислав). *Rokossovskij (Рокоссовский)*. Moskva: Molodaja Gvardija (Молодая Гвардия), 1980. *Vojennaja literatura (Военная литература)*, <http://militera.lib.ru/bio/kardashov/05.html>, 4. jaanuar 2017.
- Krikk, Mai. *Eesti poliitiline politsei 1920–1940*. Tallinn: Olion, 2002.
- Kuuli, Olaf. *Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938*. Tallinn: O. Kuuli, 2010.
- Kuuli, Olaf. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O. Kuuli, 1999. *Poliitilised arreteerimised Eestis = Political Arrests in Estonia, 1940–1988*, Represseeritud isikute registrid, raamat 2, koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998, http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_raamatud/memento_r_2.pdf, 4. jaanuar 2017.
- Revolutsiooni lipukandjad, 2. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest*, koostaja H. A. Lebbin. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Rosenthal, Reigo ja Tamming, Marko. *Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. Tallinn: SE & JS, 2010.
- Rosenthal, Reigo. „Kes andis käsu „Irboska veretööks“?“, *Tuna* 2 (2008): 73–78.
- Rästas, Otto. *Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Saar, J. *Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel*. Tallinn: Valvur, 1925.
- Suetonius Tranquillus, Gaius. Keisrite elulood. Tallinn: Tänapäev 2009.
- Vaarman, Alma. *Vennad Kreuksid ja nende aeg*. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Valge, Jaak. *Punased I*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv, 2014.
- Vel'man, Voldemar (Вельман, Вольдемар). *Anvel't i drugie rukovodjašče sily KPÈ (Анвельт и другие руководящие силы КПЭ)*. Moskva, 1929, RA, ERAF 9461.1.3.

Veebileht

- Raboče-krestjanskaja Krasnaja armija (Рабоче-крестьянская Красная армия), <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 4. jaanuar 2017.

The Fontanka men as the drivers of a split among the Bolshevik fighting groups

Aarne Ruben

The article discusses conflicts among Estonian communists at the beginning of the 1920s. The roots of those conflicts dated back to events preceding WWI. The split damaged the relationships between the leaders of the movement, exacerbated the underground fight against the Republic, and therefore, the implementation of the world revolution event planned by the Bolsheviks, and in the end nearly led to the demise of all those involved mainly in the course of Stalin's cleansings in 1937. The main emphasis is on conspirative life and the actual underground fight against the Republic of Estonia. The approach is primarily based on preserved correspondence between the underground communists in Estonia and the communists in Petrograd.

Keywords: Republic of Estonia, 1924 December coup, Communist Party of Estonia, Comintern, world revolution